

Gulshoda MIXLIYEVA,

Muhammad al-Xorazmi nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Qarshi filiali mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: gulshodamixliyeva94@gmail.com

Tel.: 996450506

NamMQI o'qituvchisi (PhD) N.F.Farxodjonova taqrizi asosida

ERKINLIK VA MAS'ULIYAT TUSHUNCHALARI TO'G'RSIDA TURLI QARASHLAR

Annotatsiya

Ushbu maqola erkinlik va mas'uliyat tushunchalari to'g'risida turli qarashlarga bag'ishlangan. Erkinlik va mas'uliyat tushunchalarining falsafiy lug'atlardagi izohi va To'nyuquq bitiktoshida erk va erkinlik masalasi keltirilganligi alohida o'rganilgan. Bundan tashqari faylasuf va qomusiy allomalar Hegel, V.Vindelband, D.Didro, Kant, Jon Pol Sartr, Spinoza va professor Abdurahim Erkayevning erkinlik va mas'uliyat to'g'risidagi fikrlari solishtirib tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Erkinlik, ma'suliyat, zaruriyat, erkinlik nazariyasi, tafakkur erkinligi, pozitiv erkinlik, negativ erkinlik.

DIFFERENT VIEWS ON THE CONCEPTS OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY

Annotation

This article is devoted to various views on the concepts of freedom and importance. The explanation of the concepts of freedom and responsibility in philosophical dictionaries and the question of free and freedom in the firstborn scroll are studied at the beginning. In addition to the philosopher and the scientists Hegel, V.Vindelband, D.Didro, Kant, John Paul Sartre, Spinoza, and professor Abdurahim Erkayev's views on freedom and responsibility have been studied in comparison.

Keywords: Freedom, Responsibility, necessity, freedom theory, freedom of thought, positive freedom, negative freedom.

РАЗЛИЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПОНЯТИЯ СВОБОДЫ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

Эта статья посвящена различным взглядам на концепции свободы и ответственности. Отдельно изучено толкование понятий свободы и ответственности в философских словарях и вопрос о свободе, представленный в Тунокукском писцовом камне. Кроме того, труды философов и ученых-гуманистов таких как Гегель, В.Виндельбанд, Д. Дидро, Канта, Жана-Поля Сартра, Спинозы и профессора Абдурахима Эркаева идеи о свободе и ответственности исследовались сравнительно.

Ключевые слова: Свобода, ответственность, необходимость, теория свободы, свобода мышления, позитивная свобода, негативная свобода.

Kirish. Har qaysi davr o'z zamoniga mos bo'lgan shaxsni tarbiyalashni maqsad qiladi va ijtimoiy taraqqiyot modelini shu zaylda belgilaydi. Mustaqillikning ilk kunlaridan erkin va ozod shaxsni shakllantirish masalasi yetakchi vazifaga aylandi. Shaxs erkinligi va uning mas'uliyati masalasi demokratik jamiyat barpo etishning muhim shartlaridan biri sifatida belgilandi. Negaki, erkinlik o'sgani sayin, jamiyat taraqqiyotga erishadi va aksincha.

Butun ijtimoiy tarix davomida erkinlik insoniyat hayotining dolzarb muammosi bo'lib kelgan. Erkinlik yo'lida kurashish uchun qanchadan qancha qonli urishlar, xalq qo'zg'olonlari bo'lgan. Qanchadan qancha insonlar erkinlikka erishish yo'lida jon berishgan. Ko'plab mutafakkirlar, olimu ulamolar, badiiy ijod namoyandalari komil insonni tarbiyalash, erkin jamiyatni qanday qurish to'g'risida o'z fikrlarini bildirganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Erkinlik masalasi qadim qadimdan insonlarni ohanrabodek o'ziga tortib keladi. Erkinlik ko'ngil tusagan ishni qilish yoki tiyiqsizlik degan bir yoqlama fikrdan qochib uni avvalo mas'uliyat ekanligini anglab olishimiz zarur. Erkinlik avvalo insonga mas'uliyat yuklaydi. Davlat qonunlari insonlarga erkinlik beradi ammo boshqa tarafdin uning mas'uliyatini oshiradi. Bir inson "mening huquqlarim qonunda kafolatlangan, hech kim menga tajovuz qilish yoki haqorat qilishi mumkin emas, men erkinman" deydi ammo shu inson boshqa insonlarni ham hayotiga tajovuz qilmaslik va haqorat qilmaslik ma'suliyatini oladi. Erkinliksiz mas'uliyat va mas'uliyatsiz erkinlik bo'lmaydi. Jamiyatda insonning erkinligi qanchalik ko'paysa, uning mas'uliyati ham shunchalik ortib boraveradi. Maktabning oddiy o'qituvchisining kasbiy erkinligi shu maktab rahbarining erkinligiga nisbatan kam. Endi u shu maktab rahbari bo'lishga harakat qiladi va rahbar darajasiga yetdi. Uning erkinligi oshdi va shu bilan birga mas'uliyati ham. Avval o'qituvchi o'z ishi ustida mas'uliyatli bo'lgan bo'lsa, endi maktabdagi barcha o'qituvchilar va o'quvchilar ushuni mas'uliyatlidir. Erkinlik shaxs, muayyan guruh, millat, butun jamiyatga mas'uliyat yuklaydi. «Erkinlik» atamasiga falsafiy lug'atlarda odatda shunday izoh beriladi: «Erkinlik»- insonni oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish yo'lida o'z niyatlarida, xohish-istaklari va manfaatlariga mos tarzda faol harakat qilish qobiliyatidir»[1].

Erkinlik va unga qiziqish insonlarga qadim qadimdan ortib kelgan. VI – VII asrlarda yaratilgan To'nyuquq bitiktoshida Vatan tushunchasi, vatanparvarlik va erk g'oyalari asosiy o'rin tutadi. Xalq o'z erkini himoya qilmasa, u og'ir fojialarga, hatto yo'qlikka yuz tutishi mumkinligi yodnomada shunday tasvirlanadi: "Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Shuning uchun tangri "o'l!" degan» shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi. O'z xonini qo'yib, Tabg'ach xoqoniga sajda qilgani tangriga ham xush kelmadi. Ularni har tomonga tarqatib yubordi. Turk xalqi yerida biror ulug' qolmadi. Chakalak orasida qolgan yetti yuz nafar bo'ldi»[2]. Chuqurroq o'ylab qarasa insoniyat tarixi ham alohida inson hayoti ham aslida erkinlik uchun kurashdan iborat ekaniga ishonch hosil qilamiz. Biroq u amaliyotda hamma vaqt ham ijobiy hodisa sifatidagi mohiyatini saqlab qololmaydi. Bu haqda buyuk olmon faylasufi V.Vindelband shunday deb yozadi: "Aslida esa tarixda erkinlik nomi ostida ko'p ulug' ishlar amalga oshirilgan, lekin aynan shu nom bilan qanchadan qancha gunohlar qilingan. Har bir kishining hayoliga kelganida yuragi dukkilab urib ketadigan shu nom bilan qanchadan qancha jinoyatu nodonliklar, ehtiros aldoviyu so'qirliklar o'zini bezadi va bezamoqda»[3] deydi. V.Vindelband fikrini davom ettirib, erkinlik atamasining mazmuni siyosat va falsafa olamida hozirgacha turli xil bo'lib kelayotganini, "haqiqiy erkinlik" tushunchasi esa, nimani anglatishi hali ham ayon emasligini aytib o'tadi. Yana bir Olmon faylasufi Hegel esa: «Erkinlik bu - anglangan zaruratdir» [4] degan. Mutafakkir bunda ichki erkinlikni nazarda tutgan. Uning uchun erkinlik birinchi galda ruh va tafakkurning erkinligidir. Ruh va tafakkurning zaruratni tasodifan ajrata olishi mutloq ruh irodasini, mutloq g'oya mohiyati va rivojlanish qonunini to'g'ri anglashidir. Inson erkinligi tashqi erkinlik uning ruhidan,

tafakkuridan kelib chiqadi va ularga tobe. Hegel fikri masalaga teran idealistik yondashuvdir. Hegelning erkinlik nazariyasi uning iroda erkinligi konsepsiyasiga asoslanadi.

Tahlil va natijalar. Fransuz qomusiy allomasi D.Didroning erkinlik to'g'risida "erkinlik samoviy in'omdir va har bir shaxs undan aqlini ishlata boshlashi bilanoq foydalanish huquqiga ega" deydi. Yana bir buyuk fransuz mutafakkiri Jan-Pol Sartr "erkinlik insonning belgisi sifatida boshqalarga bog'liq emas, biroq, harakat boshlandimi- bas, men o'z erkim bilan birgalikda boshqalarni erkinligini ham o'zimga maqsad deb bilganimdagina o'z erkimni maqsad sifatida qabul qilsam bo'ladi"[5]- deb yozadi Sartr. Kant ham Sart fikrlariga yaqin fikr aytib o'tgan. Kant aytadiki "O'zini-maqsad, boshqalarni-vosita deb qarashdan voz kechgandagina haqiqiy erkinlikka erishadi «Erkin inson,- deb yozadi u,- faqat o'zini to'sqinliksiz hukumron qila oladigan narsalar ustidagina hukumron bo'ladi. Hech qanday to'sqinliksiz esa, odamzod yolg'iz o'z ustidan hukumronlik qilish mumkin. Shu sababli o'zining emas, boshqalarning ustidan hukumron bo'lishni xohlagan kishi, bilginki, erkin emas: u o'zining odamlar ustidan hukm yurg'izish istagiga quldir"[6], deydi.

Xususan, T.Gobbs "erkin inson bo'lish deganda nima tushiniladi?" degan savolni o'rta qo'yib, unga bunday javob beradi: "erkin inson istagan ishini qiladi va hech narsa bunga to'siq bo'lolmaydi. Zero, u jismoniy va aqliy salohiyatiga ko'ra, har qanday ishni amalga oshirishga qodir"[7]. Diqqatga sazovor jihati shundaki, "Tafakkur asri"da inson erkinligi uning aql-zakovatiga bog'liq ekanligi ta'kidlangan. J. Lokk erkinlik aql va irodani taqozo qilishini aytadi. Insonning istak, xohishlari mo'l, ularni faqat tafakkur tizginlashi, to'g'ri yo'lga solishi mumkin. Shunday ekan, "u yoki bu hayotni aqlan qabul qilish yo inkor etishga qodir bo'lsakkina, erkindirmiz"[8]. B. Spinoza, erkinlik g'oyasini davlat va jamiyat hayoti bilan bog'lab, uni komil insonning aqlan mustaqilligi bosh me'zoni sifatida talqin etadi. "Agar tafakkur ustidan hukm yuritish tilni tiyib qo'yishdek oson bo'lganida, -deydi faylasuf, - har bir shoh xotirjam hukmdorlik qilaverar edi. Zero, odamlar hokimlarning taomiliga moslashib yashar va ular qaroriga binoangina haqiqat yoki yolg'on, yaxshi yoki yomon, adolat yoki adolatsizlik haqida hukm chiqarar edi. Ammo aql-zakovat butkul o'zganing ixtiyorida bo'lishi mumkin emas". G.Spinoza fikricha, aqlga tajovuz qilgan hokimiyat zo'ravon hisoblanadi. Shu asnoda mulohaza yuritgan Spinoza quyidagi xulosaga keladi: "Har bir shaxsga o'zini jalb etgan narsa-hodisa haqida so'zlash va uni o'rganish erkini inkor qiladigan hokimiyat zo'ravonga aylanadi va aksincha, har bir kishiga bu erkinlikni beradigan hokimiyat mo'tadil bo'ladi"[9].

B.Spinoza "Jamiyatning aslida maqsadli erkinlikdir"[10] deb ta'kidlagan. Erkinlikka, ozodlikka intilib yashash eng ulug' tuyg'ulardan biridir. Zero, erkinlik va ozodlik ta'minlangan sharoitdagina u o'zligini namoyon eta oladi. Erkinlik qaror topgandagina inson shaxs sifatida shakllanadi, erkin mehnat qiladi, izlanadi, ma'naviy yuksaklikka qarab boradi.

Erkinliksiz ma'suliyat va mas'uliyatsiz erkinlik bo'lmaydi. Jamiyatda insonning erkinligi qanchalik ko'paysa, uning ma'suliyati ham shunchalik ortib boraveradi Mas'uliyat eng avvalo zrruratni bilib olishdir. Mas'uliyat insondan faollikni talab qiladi. Jamiyatda yashovchi fuqarolar jamiyat bergan erkinkiklarni to'g'ri anglab yetmasa, o'z imkoniyatlarini suistemol qilishsa, jamiyat yaratib bergan erkinkiklarga ma'suliyat bilan yondashishmasa, jamiyat tanazzulga yuz tuta boshlaydi. O'qituvchilar o'quvchilarga dars o'tib, bilim berish mas'uliyatini his etmay, darsni yaxshi o'tmasa, o'quvchilar bilim, ma'naviy rivojlanishi pasayib boraveradi. Bunga yana oddiy bir misol keltirib o'tsak. Darsga kelgan o'quvchi "men erkin insonman, xohlagan paytim darsga kiraman" deb darsga qatnashmadi. O'qituvchi bu o'quvchini darsga kelmayotganini surishtirmadi. Ota-ona farzandini qachon o'qishga borib, qachon kelayotganini, nima yumush bilan mashg'ulligini e'tiborga olmadi. Natijada jamiyatda bitta savodsiz fuqaro ko'paydi.

Muhokama. O'z-o'zidan kelib chiqadiki, ma'naviy rivojlanishning pastligi davlatning moddiy rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. O'qituvchilarning o'z ishiga ma'suliyatsizligi tufayli chalasavod yoshlar ko'payaversa, o'quvchilar bilim o'rganish o'rniga, biz erkinmiz deb o'z erkinligini turli buzg'inchiliklar bilan jamiyatga zarar ketiradigan ishlarga sarflayaversa, ma'suliyatni his qilmasa, oxir oqibatda, jamiyatga foydasi tegadigan, uni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadigan, erkinligini yanada o'stirishga harakat qiladigan, ma'suliyatli, jamiyatda faol fuqaro o'rniga, balki, qing'ir ishlarga moyil, hayotda o'z o'rmini topolmagan, fikriy va ma'naviy qoloq qaram yoshlar ko'payadi.

Erkinlik - inson ongi, xulq atvori va faoliyatining hamda jamiyat hayotining barcha yo'nalish va shakllariga daxldor tushuncha. Ammo ularning har birida turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. U ijtimoiy qadriyat va me'yor sifatida ma'naviyat kategoriyasidir. Onda u ichki erkinlik o'laroq tafakkur va iroda, ya'ni ma'suliyatli munosabat, yuksak maqsadlarni ko'zlash erkinligi ko'rinishida yuzaga chiqadi. Xulq atvor faoliyatida tashqi erkinlik mavjud imkoniyatlardan birini tanlashda va real maqsadga intilishda voqea bo'ladi. Binobarin, erkinlikning tashqi va ichki ko'rinishlari mavjud. Erkinlikning bu ikki shakli, garchi ba'zan o'zaro farqlansa-da bir-birini to'ldiradi. Britaniyalik faylasuf Isaya Berlin ularni «pozitiv erkinlik» va «negativ erkinlik» deb ataydi. Tashqi va ichki erkinlikni Isaya Berlin «pozitiv va negativ erkinlik» deb atagan bo'lsa professor Abdurahim Erkayev uni zohiriy va botiniy erkinlik deb ataganlar. Negativ erkinlikka to'xtaladigan bo'lsak, "negativ erkinlik" bu tashqi erkinlik bo'lib, jamiyatda salbiy illatlardan xolos bo'lish erkinligidir. "Ichki va tashqi erkinlik o'zaro chambarchas bog'liq. Shu sababdan ularni bir-biridan ajratmasdan, bir-biriga qarama-qarshi qo'ymasdan, dialektik yaxlitlikda o'rganish lozim. Bu esa avvalo erkinlikni iroda va shart-sharoit birligi sifatida tadqiq etishni nazarda tutadi. I.Berlin ichki «pozitiv» erkinlikka ko'proq e'tbor berilsa, tashqi «negativ» erkinlik kamayib ketishi mumkin deb hisoblaydi. Bu juda o'rinni va teran fikrdir. Haqiqatdan faqat ichki erkinlikka intilish, tashqi erkinlikni inkor qilish jamiyatni qoloqlikka, ma'naviy va iqtisodiy nochorlikka muhtalo etishi ehtimoli kata"[12]. Erkinlik, prakseologik mazmuniga ko'ra, tanlov miqyosi va sifatidir. Aytaylik, siz yashayotgan shaharda faqat birgina oliy o'quv yurti bor. Qo'shni viloyat markazida ular soni beshta, poytaxtda o'ttizga yaqin. Shu yerda yashayotgan shahar abiturentlarning chetga chiqib o'qish sharoiti yo'qlari oldida faqat bir oliy o'quv yurtini tanlash imkoni mavjud. Qo'shni viloyat abuturentlarida bu imkoniyat besh, poytaxt abuturentlarida o'ttiz barobar ortiq. Ular o'quv muassasasi va mutaxassislikni tanlashda sizga hamshaharlik abuturentlarga nisbatan erkinroqdir. 5-10 variantdan o'z xohishiga ko'ra birini tanlay oladigan kishi, mavjud bir variantga xohlansa-xohlamasa murojaat etadigan kishiga nisbatan albatta erkinroq bo'ladi.

Erkinlik masalasida Devid Miller nafaqat variantlarning ko'p ozligi, balki ularning sifatiga ham e'tibor qaratadi. Insonga ba'zan sifatli bir variant sifatsiz o'nta variantdan ko'proq erkinlik beradi. Masalan, hovli supuruvchi, chiqindi tashuvchi, ofis farroshi, ombor qorovuli, xat tashuvchilikdan qaysi birini tanlamang, u kishini kasbiy-professional va ma'naviy yuksaltirmaydi. Ammo ofis menejeri yoki ilmiy laboratoriya tadqiqotchisi kabi variantlardan biri ma'naviy va professional yuksalish, ijodiy qobiliyatni yuzaga chiqishiga ko'proq imkon beradi.

Erkinlik, prakseologik mazmuniga ko'ra, tanlov miqyosi va sifatidir. Aytaylik, siz yashayotgan shaharda faqat birgina oliy o'quv yurti bor. Qo'shni viloyat markazida ular soni beshta, poytaxtda o'ttizga yaqin. Shu yerda yashayotgan shahar abiturentlarning chetga chiqib o'qish sharoiti yo'qlari oldida faqat bir oliy o'quv yurtini tanlash imkoni mavjud. Qo'shni viloyat abuturentlarida bu imkoniyat besh, poytaxt abuturentlarida o'ttiz barobar ortiq. Ular o'quv muassasasi va mutaxassislikni

tanlashda sizga hamshaharlik abiturentlarga nisbatan erkinroqdir. 5-10 variantdan o'z xohishiga ko'ra birini tanlay oladigan kishi, mavjud bir variantga xohlama-xohlamasa murojaat etadigan kishiga nisbatan albatta erkinroq bo'ladi.

Xulosa. Bugungi kunda «fuqarolik jamiyati», «fuqarolik mas'uliyati», «inson huquqlari va erkinliklari» tushunchalari demokratik rivojlanishning zaruriy shartlaridan biriga aylandi. Erkinlik va ma'suliyat haqida ilm-fanda turli qarashlar, bahs-munozaralar mavjud. Yondashuv va qarashlarning xilma-xilligi har qaysi davrda mazkur kategoriyalarni tushunishning har-xilligi, erkinlik darajasi va ijtimoiy taraqqiyot ko'rsatgichi bilan bog'liq bo'lib kelgan. Albatta, bu qarashlar rivojiga mavjud tuzum, iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy-mafkuraviy omillar ta'sir ko'rsatgan. Erkinlik va ma'suliyat tushunchalari insoniyat tarixiy taraqqiyotining har bir bosqichida turlicha nomoyon bo'lgan. Erkinlik va ma'suliyatni anglash turli obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar ta'sirida o'zgarib, rivojlanib borgan.

Erkinlik mazmunini har qanday ta'qib va zo'ravonliklardan himoyalaniishi bildiradi. Ibtidoiy jamiyat davrida siyosiy va ma'naviy tahdidlar bo'lmagan albatta, ammo shu davrda ham inson erkinliga tahdid soluvchi omillar mavjud edi. Tabiat hodisalari oldida insonning o'zligi, uni sodir bo'lish sabalarini tushunmaslikligi, yoki yovvoyi hayvonlarning har onda hujum qilish xavfining mavjud bo'lishi inson erkinligi uchun tahdid sanalgan.

ADABIYOTLAR

1. www.ziyounet.uz
2. Abdurashid Abdurahmonov. "Turkiy adabiyotning qadimgi davri" T:2005 277-b,
3. Abdurahim Erkayev. Ma'naviyat va taraqqiyot. T:2009 389-b
4. Abdurahim Erkayev, "Zohiriy va botiniy erkinlik" Tafakkur jurnali 2018.N3 13-b
5. История политических учений / Под ред. О.В.Мартышина.М. 1996. Вып. С.61-67-б
6. www.vordpress
7. Т.Гоббс. Левиафан. Мир философии. М. "Политическая литература" 1991, 176-б
8. Д.Локк. Сочинения в трёх томах. Т:1, М.1985, 286-б
9. Б.Спиноза. Богословско-политический трактат. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни смерти и бессмертии. Древний мир- эпоха Просвещения.М:1991.стр. 294-295
10. Spinoza В. Избранные произведения. -М., 261-б